УДК 882.06 (091) +37 (091) (476)

А.С. Емяльянаў

Якуб Колас – дзіцячы пісьменнік і педагог у «Другім чытанні для дзяцей беларусаў»

У пачатку XX стагоддзя з'яўляюцца першыя нацыянальныя кнігі, спецыяльна напісаныя для дзяцей: «Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання», «Першае чытанне для дзетак беларусаў» і «Гасцінец для малых дзяцей» Цёткі, «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» Я. Коласа. Створаны яны пад непасрэдным уплываннем вядомых «Дзіцячага свету» і «Роднага слова» К. Ушынскага, «Азбукі» («Новай азбукі») і «Рускіх кніг для чытання» Л. Талстога.

Кожная з гэтых першых беларускіх кніг адыграла важную ролю ў навучанні і выхаванні падрастаючага пакалення, аднак «Другое чытанне...» Я. Коласа – найбольшую. У ім арганічна спалучыліся паэзія і выразны дыдактызм, вобразнае і рацыяналістычнае ўзнаўленне свету. Кніга складаецца з сямі раздзелаў, у якіх жывой, дакладнай і даходлівай эмацыянальнай мовай дадзены маляўнічыя апісанні роднай прыроды, праўдзіва адлюстравана беларуская вёска. Велізарнае значэнне «Другога чытання...» не толькі ў яго жанравай разнастайнасці (апавяданні, замалёўкі, невялікія нарысы, вершы, байкі, народныя і апрацаваныя, аўтарскія казкі), але і ў багацці глыбока сацыяльнай праблематыкі, у сцвярджэнні высокіх маральна-этычных вартасцей простага чалавека. Паказальна ў гэтых адносінах апавяданне «Вясна», якім адкрываецца кніга. У барацьбе сонца са снегам і холадам сімвалізуецца барацьба праўды і несправядлівасці, дабра і зла сярод людзей: «І ваюе яно з цьмою і холадам, як ваюе і чалавек са злом і несправядлівасцю», – чытаем у творы. І перамога абавязкова непазбежна за ўсім светлым, перадавым, справядлівым.

У гэтым свайго роду запеўным апавяданні да ўсёй чытанкі пісьменнік эмацыянальна заклікаў маленькіх чытачоў ідэйна-эстэтычна загартоўвацца для барацьбы з усім бессардэчным, несправядлівым:

«Гуляйце, дзеткі! Разумна гуляйце, прыглядайцеся да жыцця Божага свету: няхай вучыць ён вас, як жыць, як зрабіць вашу сілу разумнаю сілаю, каб непрыяцелі вашы не здалелі вас, не пабілі вас у адзіночку. Цяпер ваш час, гуляйце, набірайцеся сілы. Няхай шчыра свеціць вам сонца, няхай не зарастае дарога ваша дзікаю травою, як зарастала дарога вашых бацькоў. Няхай шырэй і далей пазірае вока ваша на Божы свет, на саміх сябе» [1].

Кампазіцыйна кніга педагагічна тонка прадумана. У першай яе частцы матэрыял прысвечаны порам года і адпаведна з каляндарнымі цыкламі – вясна, лета, восень, зіма – размеркаваны. Цікава, што тым самым Я. Колас на практыцы ажыццявіў адно з істотных педагагічных палажэнняў К. Ушынскага аб асаблівасцях навучання. «Усё, што адбываецца ў знешнім свеце, адбываецца не інакш як у вядомым месцы і ў вядомы перыяд часу, – пісаў рускі пісьменнік-педагог. – Калі навучанне не хоча быць сухім, адцягнутым і аднабаковым, а імкнецца да таго, каб развіваць дзіця ва ўсёй яго жывой,

гарманічнай прыроднай цэласці, то нельга ніколі губляць з вачэй месца і часу. Усякая падзея, пададзеная вучню ў вядомым яму месцы і з адценнямі, якія надаюць падзеі той або іншы час года, глыбока і пладавіта ўкараняецца ў душы дзіцяці» [2].

Зрэшты, у сваёй літаратурна-педагагічнай дзейнасці і асабліва пры складанні «Другога чытання...» Я. Колас творча развіваў педагагічна-эстэтычныя погляды К. Ушынскага. Прынамсі, у пісьме да Ф.М. Логаша ад 2 ліпеня 1951 г. ён пісаў, што «Роднае слова» і «Дзіцячы свет» Ушынскага пакінулі ў яго душы глыбокі след. Ён адбіўся і на матэрыяле для «Другога чытання» [1, т. XIV, с. 73].

Здзіўляюча сцісла, дакладна, эмацыянальна афарбавана паэтызацыя роднай прыроды – разліў Нёмана, працавітых мурашак, спякотны летні поўдзень, непаседа-ручай, ціша летняй ночы, начное возера, шапаценне срэбраных каласкоў, адлёт птушак, надыход зімы, свавольніца-мяцеліца, – Колас яе бліскуча адухаўляе, паказвае арганічную ўзаемасувязь наваколля з жыццём і працай чалавека. Так, у невялікай замалёўцы «Навальніца» жывапісна перададзены і веліч, хараство летняй навальніцы, і руплівая сялянская праца: «Ціха, важна, спакойна, густа і страшна пракаціўся ў небе першы гром. Далёка над лесам бліснула маланка, яркая, борздая, і накрыж перасекла хмару. Счакаўшы крышку, зноў разліваецца, наўперад ціха, а потым паволі мацней, мацней, і на сярэдзіне самы тоўсты, самы крэпкі гук і за гэтым ізноў памаленьку заціхае і ўмірае за лесам». І з першым громам «людзі, як мурашкі, заварушыліся, забегалі на лузе, на скорую руку складаюць сена ў копы. У адзін момант тысячы коп сена выраслі на грудах» [1, т. IV, с. 223].

Найчасцей прырода паказваецца праз успрыманне дзіцяці. І ўспрыманне гэта заўсёды непасрэднае, узвышана паэтычнае. Вось як кранальна, з непаўторным лірызмам і цеплынёй увасоблена зліццё прыроды і маленькага Яся ў апавяданні «Прылёт птушак»: «Што-то званіць у небе тоненькім срэбраным званочкам? Так хораша, так міла, – душа замірае! Ясь прыслухаўся. Не відаць нічога, а ў небе ціха разліваецца тоненькая песенька, як грае хто на срэбранай дудачцы. Гэта жаваранкі! І так весела Ясю, здаецца, каб льга было, пацалаваў бы мілую птушачку» [1, т. IV, с. 216].

Прырода для Коласа – невычарпальная крыніца фантазіі, летуцення, сімвал прыгожага, высакароднага, паэтычнага. Сам зведаўшы ў дзяцінстве яе цудадзейнае маральна-эстэтычнае жыватворнае ўздзеянне, ён імкнуўся навучыць маленькіх чытачоў эстэтычнаму ўспрыманню роднай прыроды.

Аб тым, якую ролю ў дзяцінстве адыграла для Коласа прырода, можна меркаваць па яго пісьму, напісанаму на рускай мове да Л.М. Клейнбарта ад 18 чэрвеня 1927 г.: «Своё детство я вспоминаю как самую светлую полосу своей жизни. Роскошная природа белорусской глуши, дружная семейная жизнь, труд и развлечения на лоне природы – собирание грибов, ягод, сенокос, летние грозы, которые так сильно действуют на меня и до сего времени, общение с людьми, их разговоры, встреча со стариками-крестьянами, которых я очень любил за их благообразный вид и мудрость житейскую, – всё это глубоко запало в душу и живо до этого времени» [1, т. XIII, с. 77].

На жаль, у наш час нешта ўсё ж такі страчваецца ў духоўным развіцці дзіцяці. Яму не хапае таго, што было ў Коласавых герояў – прыроды, здаровага адзіноцтва: часу на роздумы, хваляванні, разважанні...

Празаічныя апісанні і замалёўкі роднай прыроды ў «Другім чытанні...» кароткія, але яркія, змястоўныя, эмацыянальна насычаныя, пластычныя. Тут у мастацкім слове пераліваюцца фарбы, колеры, развоньваюцца гукі, чуюцца пахі і спевы наваколля. Не можа не ўсхваляваць уражлівую душу дзіцяці, скажам, паэтычны малюнак зімы: «Пасыпаўся снег мільёнамі камячкоў дробнага,

мяккага пуху. Залёталі, закружыліся яны халодным пылам. А вецер крапчае, уздзірае снег знізу ў полі, падымае яго ўгору, круціць стаўбамі, і белы віхар снежнага пылу далёка прамчыцца па полі. Свішча вецер, нясе белы пыл у кожны куточак, у кожную дзірачку, круціцца, налятае з усіх старон і ўсё, што ні сустрэне на сваёй дарозе, абсыпае халодным снегам. Неба мяшаецца з зямлёю. Усюды, куды ні глянь, бель і бель, і не можа вока абняць гэту белую сцяну» [1, т. IV, с. 251].

Я. Колас пісаў свае творы для дзяцей, памятаючы выказванне К. Ушынскага аб тым, што дзіця «мысліць формамі, фарбамі, гукамі, адчуваннямі наогул, і той дарэмна і шкодна прымушаў бы сілай дзіцячую прыроду, хто захацеў бы прымусіць яго мысліць інакш» [2, т. 2, с. 289].

Па-майстэрску скарыстоўваючы лірычныя пейзажныя адступленні, алегарычныя вобразы, Колас у зразумелай дзецям форме расказваў у чытанцы аб сацыяльнай няроўнасці, услаўляў змагароў супраць несправядлівасці («Дуб і чароціна»).

У гранічна лаканічных, шматслоўных празаічных творах «Другога чытання...», асабліва раздзела «Родныя абразы», шмат матэрыялу пазнавальнага характару. Прычым у іх дакладнасць навуковых звестак арганічна знітавана з маляўнічасцю карцін, з мастацкай фантазіяй («Мурашкі», «Ластаўкі», «Якую карысць прыносяць птушкі», «Палеская вёска», «Мурашкі і іх будова»).

Будучы цвёрда перакана违 ў тым, што акрамя розуму «ў дзіцяці ёсць... і ўяўленне і пачуццё» [2, т. 2, с. 324], Я. Колас многа месца ў кніжцы ўдзяліў вершам («Увосень», «Зіма», «Вясна на Палессі», «Вясковыя дзеці», «Стогі», «Палессе», «Мяцеліца»), якія вобразна замацоўваюць у свядомасці дзяцей тое, аб чым расказваецца ў празаічных творах. Наогул у агульнай сістэме ідэйна-эстэтычнага выхавання падрастаючага пакалення Я. Колас асабліва вялікае значэнне надаваў паэзіі. «Вершаваны матэрыял, – пісаў ён, – заўсёды прызнаваўся карысным для мастацкага выхавання. Апрача свайго зместу, ён значны сваёю формаю і тою музыкальнасцю, якою вызначаецца вершаваная мова. Творы, напісаныя вершам, лёгка запамінаюцца» [1, т. XII, с. 405].

Колас-педагог, Колас-мастак, а пазней і Колас-метадыст добра разумеў узвышаную цягу дзіцяці да паэтычнага слова, да паэтычнага ўспрымання навакolля. І вершы чытанкі вылучаюцца канкрэтнасцю малюнка і невычарпальнасцю вобразнай фантазіі, багаццем і разнастайнасцю рытмаў і інтанацый, фарбаў і гукаў. Колькі дзіцячай непасрэднасці, радасці, весялосці, напрыклад, у вершы «Зіма», у якім аўтар гулліва-пяшчотна звяртаецца да дзяцей:

Даставайце з вышак сані –
Гайда сцежкі праціраць
І па белым акіяне
Ўздоўж і ўпоперак гуляць!

Ды кладзіце рукавіцы –
Дзе з марозам жартаваць!
Рады белай мы зіміцы,
Рады з ёю ваяваць.

Гэй вы, коні, гэй, малыя!
Што заснулі? Весялей!
Гэй, у скочку, залатыя!
Варушыцеся жывей! [1, т. I, с. 186].

Глыбокія філасофскія думкі паэтычна і займальна даносяць да дзіцяці і народныя казкі, таленавіта літаратурна апрацаваныя і ўключаныя ў спецыяльны раздзел «Другога чытання...». У іх пісьменнік-педагог бачыў крыніцу мудрасці, дабраты, праўды, фантазіі. Так, у казцы «Два маразы» паэтызуецца не толькі фізічная, але і маральная перавага селяніна над багатым. Народная дасціпнасць, кемлівасць, пачуццё чалавечай годнасці ўслаўляюцца і ў казцы «Мужык і пан», напісанай сцісла, лаканічна, дынамічна і выразна, даходліва дзіцячаму ўспрыманню:

«Паслаў пан свайго мужыка (за паншчынай было дзела) з пісьмом да другога пана.

Засунуў мужык пісьмо за пазуху і пайшоў. Якраз на дарозе сустрэў ён таго пана, да каторага ён ішоў з пісьмом. Вымае мужык з-за пазухі скамечанае пісьмо і падае яго пану, не скінуўшы шапкі. Гэта пану не спадабалася.

– Скажы ты мне, чалавеча, ці ў твайго пана няма лепшых людзей, што ён паслаў да мяне цябе, дурня?

Хацеў спагнаць сваю злосць на мужыку пан.

– Чаму няма?! – кажа мужык. – Ёсць, але лепшых людзей і разумнейшых ён паслаў да лепшых і разумнейшых паноў» [1, т. IV, с. 278].

Вялікі філасофскі сэнс прысутнічае і ў казцы «Цяжкая доля», у якой у алегарычнай форме – на вобразе жыта – сцвярджаецца здзіўляюча цудоўны лёс чалавека-працаўніка.

Веліч служэння мастацтва народу з выключнай паэтычнасцю раскрыты ў казцы «Песня птушкі».

Чытанка Коласа – узор грамадзянскасці дзіцячай літаратуры, літаральна ўсе яе творы прасякнуты пэўнай глыбокай педагагічнай ідэяй, ярка і жыва знаёмяць маленькага чытача з наваколлем, прымушаюць самастойна мысліць, вобразна будзяць яго фантазію і летуценні.

«Дзіцячым чытаннем...» Я. Колас на практыцы паказаў, што літаратура для дзяцей немагчыма без педагогікі, як і апошняя набывае сапраўдную дзейнасць толькі тады, калі робіцца эмацыянальнай, паэтычнай, і дзіцячы пісьменнік павінен быць не толькі майстрам мастацкага слова, але і таленавітым педагогам адначасова, добра ўсведамляючы мэты і задачы выхавання.

ЛІТАРАТУРА

1. ***Колас Я.*** Збор твораў: У 14 т. – Мн., 1972–1978. – Т. IV. – С. 215. (У далейшым спасылкі на гэта выданне падаюцца скарочана – у дужках том і адпаведная старонка).
2. ***Ушинский К.Д.*** Избранные педагогические сочинения: В 2 т. – М., 1974. – Т. 2. – С. 329.

SUMMARY

The article contains the analysis of literary works of different genres, that were included into Yakub Kolas' textbook. Their role in educating and bringing up junior pupils is shown.

Поступила в редакцию 11.03.2004